

Jordpris och jordränta i den senmedeltida krisen¹

Johan Söderberg

Inledning

En stor del av forskningen om jordmarknaden i svensk medeltid har handlat om hur kyrkan berördes av den senmedeltida agrarkrisen. Flertalet forskare tycks vara överens om att jordräntan sjönk från mitten av 1300-talet och framåt. Däremot skiljer sig uppfattningarna åt om krisens periodisering och av sambandet mellan jordpris och jordränta.

I sin uppmärksammade bok *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige* gjorde Erik Lönnroth gällande att jordpris och jordränta steg under 1200-talet och att de löpte parallellt under förra delen av 1300-talet. Han tyckte sig inte kunna se något tydligt prisfall på jord förrän från omkring 1420. Däremot föll jordräntorna kraftigt redan kort efter digerdöden omkring 1350. Lönnroth noterade vidare att Upplandslagen reglerade priset på jord till en mark silver per örtugland, vilket han uppfattade som det rättvisa priset (*justum pretium*) enligt den kanoniska rätten. De faktiska jordpriserna, värderade i silver, låg nära det ideala, rättvisa priset inte bara vid tiden för Upplandslagens tillkomst vid 1200-talets slut, utan även under lång tid därefter.² Fasthållandet vid ”det rättvisa priset” bidrog alltså till att göra jordpriserna trögrörliga.

I polemik mot Lönnroth hävdade Folke Dovring att det var olämpligt att värdera jordpriserna i silver. Silvret kunde ha sin egen prisutveckling som skilde sig från de vanliga förbrukningsvarornas. Det var bättre, menade Dovring, att använda sig av de löpande priserna i mark penningar. Utifrån sådana beräkningar kom han till slutsatsen att jordpriset hade stigit under större delen av 1300-talet för att från omkring 1400 falla tillbaka till den nivå som varit rådande 100 år tidigare. 1400-talets jordpriser låg sedan på samma nivå som det sena 1200-talets. Dovring såg inget självklart samband mellan nedgången i jordpriset och sänkningen av jordräntan; den senare satte in delvis tidigare, delvis betydligt senare. I Uppland ägde huvuddelen av räntenedgången rum under 1300-talets senare del och var avslutad vid 1400-talets mitt.³

Åsikterna går isär också i den övergripande bedömningen av kyrkliga

institutioners förmåga att långsiktigt hävda sig ekonomiskt. Gunnar Olsson gjorde i sin avhandling från 1947 gällande att kyrkan vid medeltidens slut var rik och livaktig. Dess jordinnehav växte och gav goda inkomster i form av avrad och tionde, huvudsakligen i form av naturapersedlar som kunde säljas. Kyrkan kunde dra nytta av stigande priser på spannmål under medeltidens sista decennier och ökade sina inkomster av handeln med denna vara. Även handeln med fast egendom, särskilt genom köp från det världsliga frälset, bidrog till kyrkans goda ekonomiska ställning.⁴

Olssons positiva bedömning delades inte av Lars-Arne Norborg, som studerade Vadstena klostrets ekonomi. Klostrets godsköp var tämligen omfattande i början av 1400-talet, men minskade starkt mot medeltidens slut. Jordpriserna under 1400-talets senare hälft uppfattade Norborg som höga i relation till godsens förväntade avkastning.⁵

Ingen av de ovan refererade forskarna byggde sina resonemang på någon stor mängd uppgifter om jordpris och jordränta. För att skapa en sammanhängande bild av agrarkrisen är det nödvändigt att ha tillgång till mer systematisk information om de två centrala ekonomiska variablerna, jordpriser och jordräntor. Långa tidsserier över dessa variabler bör konstrueras för att ge en välgrundad bild av förloppet. Underlaget bör så långt möjligt belysa förhållandena för samhällets huvudgrupper, såväl kyrkan och dess institutioner som det världsliga frälset och de ofrälse.

Utvecklingen av jordpriser och jordräntor har jag tidigare studerat på ett underlag som för medeltidens del är mindre än det som används i denna studie.⁶ Tidigare gjorde jag ingen social indelning av aktörerna. Här görs däremot en sådan indelning, närmare bestämt i tre grupper: frälse, kyrka och ofrälse. Till kyrkan räknas såväl kloster och andra kyrkliga institutioner som enskilda befattningshavare.

Denna uppsats syftar till att generera ny kunskap om de långsiktiga tendenserna i sociala gruppers ställning på jordmarknaden i Sverige under medeltiden. Fyra frågeställningar står i fokus:

1. Går det att skapa långa tidsserier över jordpriser och jordräntor och därmed få en bättre grundad bild av hur dessa förändrades över tid?
2. I vilken utsträckning innebar prisfallet på jord att lägre sociala grupper ökade sin närvaro på jordmarknaden? Hur fördelades aktiviteten på jordmarknaden mellan frälse, kyrkan och ofrälse?
3. Hur förändrades jordräntans realvärde för olika sociala grupper? Vilka drabbades mest av fallande jordräntor?
4. Hur förändrades jordagodsens räntabilitet på lång sikt? Här är det av särskilt intresse att klarlägga hur stabil avkastningen var och vilken inverkan digerdöden hade på den.

Metod och källor

Undersökningen bygger på uppgifter om jordpriser och jordräntor i marklandsområdet (som i stort sett sammanfaller med Mälardalen) under perioden 1274–1540. Studien omfattar ca 1 300 köp av jordegendom och ca 2 100 uppgifter om jordräntans storlek och sammansättning. Endast enheter vars storlek anges i markland (med underavdelningarna öresland, örtugland och penningland) har tagits med. Ett markland motsvarade 8 öresland eller 24 örtugland eller 192 penningland. Detta underlag gör det möjligt att konstruera flera långa tidsserier, där två av de viktigaste är jordpriset per öresland och jordräntan per öresland.⁷

Öreslandet var inte något arealmått, utan angav snarare avkastningen från en jordäga. Det är ändå möjligt att grovt uppskatta öreslandets storlek, främst på grundval av kartor från tiden kring 1640. Då gick det i genomsnitt ca 1,5 hektar på ett öresland.⁸ Detta avser den besädda arealen. I marklandsområdet tillämpades tvåsåde, dvs. halva åkerarealen brukades årligen medan den andra halvan låg i träda.

Huvudkällorna för undersökningen är SDHK, Svenskt Diplomatarium (1829–2017) och *Det medeltida Sverige* (1972–2016). SDHK står för Svenskt diplomatariums huvudkartotek, som innehåller uppgifter i digital form om närmare 44 000 dokument fram till 1540.⁹ Information från dessa källor har sammanställts i en kalkylbladsfil som fortsättningsvis benämns Databas över jordpris och jordränta.

Den allmänna prisnivån i Sverige steg med ca 160 procent mellan 1200-talets slut och 1540. Reala priser har beräknats med hjälp av ett konsumentprisindex som bygger på en sammanvägning av priser på olika varor som spannmål, smör, oxar mm.¹⁰ Konstruktionen av ett konsumentprisindex för medeltiden underlättas av att de nominella priserna ofta låg stilla under en följd av år. Exempelvis kostade en ox 3 mark penningar vid en rad tidpunkter. Denna trögrörlighet gör att ett prisindex som det här använda varierar över tid huvudsakligen på grund av priset på spannmål, och detta pris är jämförelsevis väl känt. Folke Dovring benämner de trögrörliga prisnoteringarna för ”penningvärderande” och förklarar företeelsen: ”Man hade en viss grundläggande uppfattning om vad saker skulle kosta, och detta har sannolikt haft ett avgörande inflytande på myntväsendet självt.”¹¹

I internationell ekonomisk-historisk forskning om äldre tid är det vanligt att värdera varor och löner i silvervikt. Priser i olika valutor kan då lättare jämföras. Jordpriser och jordräntor kan också värderas i silvervikt. Om exempelvis 5 öresland såldes för 50 mark penningar år 1480, då 1 mark innehöll 20 gram silver, så var priset 1 000 gram silver och priset per öresland var 200 gram silver.¹²

Medeltidens människor var angelägna att i transaktioner med fast egendom göra klart hur mycket silver som ett visst pris i mark penningar motsvarade. Det gjorde man genom att ange en växelkurs mellan mark penningar och mark silver. Som ett exempel bland otaliga såldes 1454 en fastighet på 7 örtugland för 12 mark penningar i ”så gott mynt att det går 8 ½ mark på en lödig mark silver”.¹³ Därmed var mängden silver definierad. Det stora antalet fall av det här slaget visar att aktörerna ville skilja noga mellan ett nominellt pris i mark penningar och ett mer värdebeständigt pris i silver. Bakgrunden till misstron mot mark penningar som stabil värdemätare var naturligtvis den fortlöpande myntförsämringen där silverhalten i mynten successivt sänktes.

Forskarna kan därför använda sig av två metoder för att skapa reala prisserier. Det ena är att eliminera penningvärdets förändring med hjälp av ett konsumentprisindex. Den andra är att räkna om nominella priser till silvervikt. Båda metoderna är flitigt använda i internationell forskning. I denna artikel utnyttjas båda metoderna, men med viss övervikt för silverpriser. Ett skäl till detta är att silverpriserna på det hela taget är bättre kända än de varupriser som ligger till grund för konsumentprisindex. Detta beror helt enkelt på att det finns fler växelkurser mellan mark penningar och mark silver än det finns varupriser, särskilt före 1400.

Även om underlaget för denna undersökning är stort för svenska medeltida förhållanden är det uppenbart att de bevarade uppgifterna om jordpris inte utgör ett representativt urval av de köp och försäljningar som faktiskt ägt rum. Det finns flera skäl till det. Vid ett jordköp överlämnade säljaren normalt ett salubre till den nye ägaren för att denne skulle kunna styrka sin äganderätt till jorden. Det var också vanligt med överlämningar av äldre åtkomsthandlingar, som dokumenterade att säljaren varit rätt ägare till jorden. Magnus Erikssons landslag föreskrev att härads hövdingen skulle utfärda brev på alla godstransaktioner som lagfarits på tinget.¹⁴ Tyvärr har dessa dokument till stor del gått förlorade.

Det är främst i handeln med små enheter som salubre har förekommit eller kanske aldrig upprättats. Drottning Margaretas räfst i Västmanland hösten 1399 ger exempelvis prov på att köpedokument många gånger saknas för små enheter. Rannsakningen uppdagade 37 gods som kyrkan (huvudsakligen sockenkyrkor) hade köpt. Medelvärdet var knappt 2 öresland. Inte någon enda av dessa transaktioner kan stödja sig på något idag känt köpebrev.¹⁵

Läget skulle, som Birgitta Fritz framhåller, ha varit betydligt sämre om det inte hade varit för reformationstidens indragningar av klostrens och domkyrkornas arkiv till det kungliga kansliet. Ett omfattande arbete med katalogisering och avskrifter bedrevs vid olika offentliga institutioner. Institutioner som inte berördes av centraliseringen klarade sig sämre och

dit hör just sockenkyrkorna och deras arkiv. Till de bäst bevarade arkiven hör å andra sidan Uppsala och Strängnäs domkyrkoarkiv samt Vadstena klosterarkiv.¹⁶

Det är förmodligen en olösbar uppgift att finna hållpunkter för att uppskatta hur stort bortfallet är och hur detta kan påverka beräkningar av jordpriset per öresland. Vi kan konstatera att det finns ett betydande bortfall av mindre aktörer på jordmarknaden, men så mycket längre är svårt att komma. Bevarandesituationen rörande jordräntan är bättre, eftersom denna del av undersökningen huvudsakligen bygger på jordeböckerna.

Jordpris och jordränta i det långa perspektivet

Jordpris och jordränta följde inte helt och hållet samma bana. De reala jordpriserna steg under 1300-talets första hälft och hade vid århundradets mitt nått en exceptionellt hög nivå. Denna utveckling bröts inte omedelbart av digerdöden 1350. Först något årtionde därefter inleddes ett kraftigt prisfall som fortsatte fram till 1400-talets första kvartss sekel (se figur 1 och figur 2 samt tabell 1).¹⁷ Därefter stabiliserades priserna fram till omkring 1500, då en ny nedgång ägde rum. Figur 1 beskriver jordpris och jordränta per öresland i mark penningar i fasta priser, figur 2 i gram silver per öresland. De båda figurerna är så likartade att det i fortsättningen räcker med att redovisa förloppet antingen i mark penningar eller i silvervikt.

Jordräntan mätt i fasta priser nådde liksom jordpriset sin högsta nivå under 1300-talets andra hälft. Den sjönk under 1400-talets förra del för att efter 1450 stiga något. På lång sikt föll jordpriset mer än vad jordräntan gjorde. Räknat i silvervikt var nedgången i jordpris brantare under århundradet efter digerdöden och stabiliserades under 1400-talets senare del. Skillnaden i utfall har att göra med förhållandet mellan konsumentprisindex och markens silverinnehåll.

Jordpriset varierade mer än jordräntan över tid. En del av förklaringen är sannolikt att jordräntan normalt inte förändrades från ett år till nästa, utan tenderade att ligga still under en följd av år (sex år enligt landslagen).

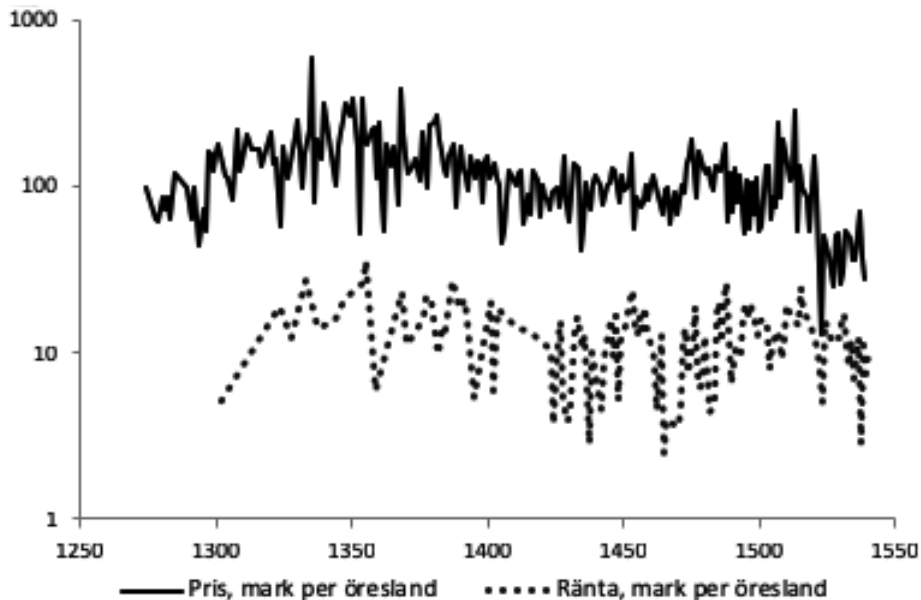
Spannmål var i regel den dominerande posten i jordräntan. Spannmålets andel av den totala jordräntan ökade från 73 procent under årtiondena kring 1300 till 84 procent under 1500-talets fyra första årtionden. Penningräntans andel av den sammantagna räntan föll under samma tid från 27 till 12 procent. Här skiljer sig resultaten i denna undersökning från förhållandena i en rad andra europeiska områden, där penningräntan hade avlöst naturaräntorna redan i början av 1300-talet.¹⁸

Tabell 1. Jordpris och jordränta per öresland 1274–1540, mark penningar (index 1450/99 = 100) och gram silver, medianer per transaktion

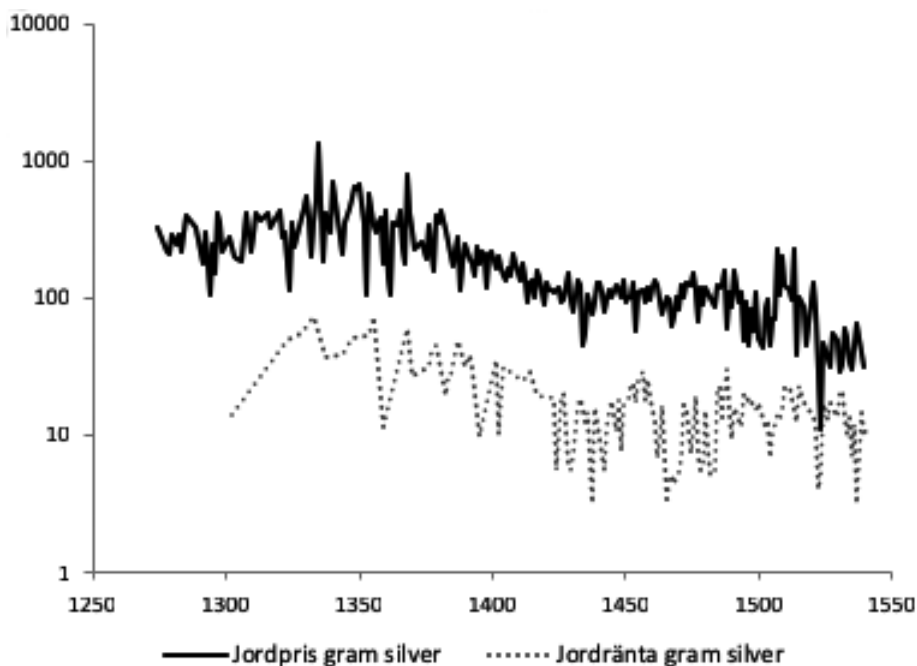
	1274–1349	1350–99	1400–49	1450–99	1500–40
Mark penningar:					
Jordpris	149	152	91	100	53
Jordränta	106	121	81	100	89
Gram silver:					
Jordpris	583	461	226	190	96
Jordränta	38	34	16	17	16

Källa: Databas över jordpris och jordränta.

Att penningräntan trängdes tillbaka kan se ut som en utveckling i arkaisk riktning i medeltidens Sverige. Men ur jordägarens synvinkel var det förnuftigt, åtminstone på lång sikt, att sträva efter att ersätta penningränta med spannmålsränta. Det finns två skäl till det. Det ena är att spannmålets relativpris, dvs. dess pris i förhållande till andra varor, steg från omkring 1400 och framåt. Det andra skälet är att silverinnehållet i myntet (mark penningar) gradvis sänktes, vilket verkade inflationsdrivande. Som redan nämnts steg den allmänna prisnivån i Sverige med ca 160 procent mellan 1200-talets slut och 1540.

Figur 1. Jordpris och jordränta per öresland 1274–1540 i fasta priser, medianer, jordpris 1450/99 = 100. Kurvorna har interpolerats då data saknas.

Figur 2. Jordpris och jordränta i gram silver per öresland 1274–1540, medianer. Kurvorna har interpolerats då data saknas.

Det var mot denna bakgrund som biskop Hans Brask gav stränga instruktioner till fogden vid Linköpings biskopsgård att ta ut räntan i naturprodukter, inte i penningar: ”Jtem fogten tage aldrig penninga for affrat, smør, honog eller andra aarlige rænta, thy ath mynthz altid forswakis oc rentan minskis oc snarlige komber til inthe.” Norborg noterar att naturapersedlar på flera håll ersattes av pengar i Vadstena klostrets jordränta under senare delen av 1400-talet, en tendens som med tiden bidrog till att försvaga klostrets ekonomi.¹⁹

Räntans form var till viss del kopplad till hemmanets storlek. De enheter som betalade enbart penningränta var vanligtvis mindre än de som hade räntan satt i både spannmål och penningar. Den förra kategorin hade en medianstorlek på 4,3 öresland, jämfört med 6,3 öresland för den senare.

De kyrkliga institutionerna kunde, liksom andra jordägare, i princip kompensera en fallande jordränta per öresland med ett ökat antal räntebetalande hemman. Källmaterialet från Uppsala domkyrka är det enda bevarade från en större jordägare som medger jämförelser mellan situationen före och efter digerdöden. Det bästa underlaget härrör från fabrican, som var det organ inom domkyrkan som skulle bära kostnaderna för kyrkobygge mm.

Dahlbäck redovisar data för flera tvärsnitt under perioden 1344 till 1527. Här ska beräkningen av jordräntan göras på ett annat sätt.

Tabell 2 visar fabricans sammantagna jordränta, uttryckt i spann säd, och det totala jordinnehavet. Räntan per öresland, dels i spann säd, dels i öre penningar i fasta priser, redovisas också. Räntan per öresland minskade markant mellan åren 1344 och 1376 och föll ytterligare fram till 1417 då den nådde sin lägsta nivå. Det sistnämnda året var det ovanligt många hemman som inte lämnade någon ränta alls. Räknat i spann säd per öresland låg räntan därefter tämligen stilla fram till 1497.²⁰ Räntan i spann per öresland föll med mer än hälften – 56 procent – mellan 1344 och 1527. Uttryckt i öre per öresland var nedgången något mindre (47 procent).

Denna tillbakagång motverkades dock av en omfattande territoriell expansion: den totala godsmassan (i öresland) nästan trefaldigas under samma period. Fabricans sammantagna jordränta uttryckt i spann säd steg därmed med 25 procent mellan 1344 och 1527, trots den avsevärda nedgången i jordränta per öresland. Godsförvaltningen får i det avseendet betecknas som framgångsrik. Fabrican lyckades på lång sikt förbättra sina möjligheter att bekosta kyrkobygge mm. Detta positiva resultat hade inte varit möjligt utan stora tillskott till fabricans gods innehav i form av donationer och testamenten.

Detta fall visar att det kunde vara möjligt för kyrkliga institutioner att någorlunda väl bemästra det inkomstbortfall som jordräntans fall förde med sig. Man kan säga att fabrican valde en huvudsakligen extensiv lösning på räntefallet. Organisationen klarade sig genom att ta ut ränta från fler hemman, delvis också genom att göra enheterna större. Exemplet visar också att årtiondena närmast efter digerdöden kunde vara problematiska för jordägarna.

Tabell 2. Jordränta och jordinnehav vid Uppsala domkyrkas fabrika 1344–1527

	Spann säd	Öresland	Spann per öresland	Öre per öresland
1344	6 744	876	7,7	9,5
1376	6 681	1 270	5,3	6,1
1417	5 423	1 197	4,5	3,8
1479	9 193	2 176	4,2	6,7
1497	10 402	2 378	4,4	5,8
1527	8 418	2 506	3,4	5,0
Förändring, % 1344–1527	25	186	-56	-47

Källa: Dahlbäck 1977, s. 193; Olsson 1947, s. 87. Jordräntan 1527 är beräknad med spannmålspriset 4 öre per spann. 1 spann = 47 liter.

Hur skiljer sig dessa tendenser i jordränta och jordpris från vad som är känt från andra europeiska områden? Den studie som presenterats här visar på slående förändringar på lång sikt. Ett resultat är att jordräntan i marklandsområdet efter 1300-talets kris fortsatte att falla långt in på 1500-talet. Så var fallet också i England. Där föll den reala jordräntan med 0,2 till 0,3 procent om året under århundradet efter digerdöden. Nedgången är av samma storleksordning som den vi ser i det svenska marklandsområdet.²¹ Å andra sidan var jordräntans kollaps ännu kraftigare i Normandie, där det långa kriget mot England ledde till omfattande avfolkning.²² Även i Norge tycks fallet i jordräntan på det hela taget ha varit kraftigare än i marklandsområdet.²³

Det finns exempel på att jordpriset föll kraftigt även i delar av Sverige utanför marklandsområdet. Det system för jordvärdering som byggde på attungen hade sin tyngdpunkt i de gamla odlingsbygderna i Östergötland, men förekom även i Småland och Närke. I attungsområdet sjönk jordpriset påtagligt under årtiondena efter 1300-talets mitt. I genomsnitt kan det reala priset per attung för perioden 1350–1378 beräknas till hälften av vad det varit under den föregående perioden 1280–1349.²⁴

En utveckling som innebar att jorden i marklandsområdet tappade mer än 80 procent av sitt realvärde mellan undersökningens början och dess slut, medan jordräntan reducerades med ca 60 procent, kan verka häpnadsväckande. I ett internationellt perspektiv ter sig dessa resultat däremot inte lika uppseendeväckande.

Köparna

Under den första perioden, 1274–1349, stod kyrkan för flertalet köp. Närmast efter digerdöden föll andelen kyrkliga köpare kraftigt och nedgången fortsatte under första hälften av 1400-talet. En viss återhämtning ägde rum under senare delen av 1400-talet, men under den sista perioden, 1500–1540, föll andelen ytterligare (tabell 3).

Sett över hela undersökningsperioden 1274–1540 var omfördelningen mellan de sociala grupperna omfattande. Kyrkans tillbakagång motsvarades av stora framryckningar för såväl frälset som för de ofrälse.

Tabell 4 ger de sociala gruppernas andel av den totala köpesumman värderad i silver. Där visar kyrkan ett förlopp som delvis avviker från det vi ser i tabell 3, här med en ännu större tillbakagång efter digerdöden men å andra sidan ett mer begränsat fall därefter. Frälset gör i tabell 4 en exceptionell framryckning efter digerdöden. Frälsets andel av den totala köpesumman låg kvar på en hög nivå under 1400-talets förra hälft, men föll därefter tillbaka något.

Gruppen ofrälse växte på lång sikt som andel av det totala antalet köpare. De ofrälse avancerade på lång sikt även som andel av den totala köpesumman (i fasta priser eller i silver). Den stigande skriftligheten under senmedeltiden kan ha bidragit till att gruppen ofrälse ökade sin representation i källmaterialet rörande jordköp. Rättsväsendet omvandlades i riktning mot ökad skriftlighet, med den världsliga administrationen som pådrivande. Kraven på skriftkompetens steg bland annat i de rättsliga sammanhang där man hade att hantera köp och försäljning av jord. Att lagar och stadgor skrevs ned på svenska förbättrade möjligheterna för dem som inte var latinkunniga att ta aktiv del i rättsprocessen.²⁵

Så här långt framträder en bild av att frälset skaffade sig en allt mer framträdande ställning på jordmarknaden. Detta skedde på bekostnad av kyrkan. De ofrälse vann också mark, men här är förskjutningarna något mindre dramatiska.

Tabell 3. Sociala gruppers andel av antalet köpare 1274–1540, procent.

Köpare, andel	1274–1349	1350–99	1400–49	1450–99	1500–40
Kyrkan	71	48	33	38	22
Frälse	17	25	34	34	42
Ofrälse	13	27	34	28	36
Summa	100	100	100	100	100
<i>N</i>	119	321	487	346	104

Tabell 4. Sociala gruppers andel av den totala köpesumman värderad i silver 1274–1540, procent.

Köpare, andel	1274–1349	1350–99	1400–49	1450–99	1500–40
Kyrkan	72	36	31	42	30
Frälse	19	51	54	44	45
Ofrälse	10	13	15	13	25
Summa	100	100	100	100	100

Alla tre grupperna tenderade att med tiden förvärva större enheter. För de tre grupperna sammantagna var medianstorleken per transaktion inte större än drygt 3 öresland under den första perioden. Detta tyder på att jordhandeln då till stor del ägde rum med enheter som var för små för att utgöra bärkraftiga hemman. Efterhand förändrades detta. Uppsala domkyrka var en av de aktörer som strävade efter att ersätta mindre enheter med större.²⁶ Omläggningen gjorde det antagligen möjligt att sänka kostnaderna för uppbörden från landborna och att minska de risker som var förknippade med växlande skördeutfall.

Sammanfattningsvis kan vi se en dramatisk förskjutning över tid i jordköpen. Frälset gjorde en stark framryckning under halvseklet efter digerdöden. Kyrkan upplevde däremot en långsiktig tillbakagång efter digerdöden i andelsvärdet av de köpta godsens. Det bör dock noteras att de gods som kyrkan förvärvade efter 1400 var relativt värdefulla. En underordnad men tydlig tendens är att de ofrälse stärkte sina positioner som jordköpare. Detta var särskilt påtagligt under 1500-talets första årtionden.

Säljarna

Bland säljarna dominerade frälset stort före digerdöden, men det föll därefter tillbaka. Under den sista perioden hade de ofrälse kommit att svara för en högre försäljningssumma än frälset. De ofrälse andel av den totala försäljningssumman värderad i silver växte för varje period och ökade därmed från 10 till 53 procent (tabell 5). Bilden är likartad om värdet av försäljningarna i stället mäts i fasta priser. Kyrkan hade en blygsam roll i försäljningarna. Dess andel av den totala reala försäljningssumman var aldrig större än 18 procent. Den andelen nåddes under halvseklet efter digerdöden. Därefter minskade andelen och utgjorde under 1500-talets första decennier endast 6 procent.

Vi kan beräkna skillnaden mellan köpesumma och försäljningssumma för att få underlag för en bedömning av de sociala gruppernas framgång på jordmarknaden över tid. En sådan beräkning ger till resultat att kyrkan för varje period köpte mer än den sålde. Aktiviteten på jordmarknaden bidrog alltså till att bygga upp kyrkans förmögenhet.

Skillnaden mellan kyrkans köp och dess försäljning uppgick sammantaget för hela undersökningsperioden till ca 32 700 mark. Det är 28 procent av den totala omsättningen på jordmarknaden i det här använda materialet, som uppgick till ca 117 000 mark.

Jämför man tabell 4 med tabell 5 framgår att kyrkan vanligtvis förvärvade jord till ett större silvervärde än vad den sålde. Undantaget är perioden 1350–99, då kyrkan sålde till genomsnittligt mycket högre värden än annars. Frälset sålde till höga silverpriser redan före digerdöden, vilket inte hindrade en kraftig stegring under 1300-talets andra hälft. Från 1400 och framåt sjönk silvervärdet per transaktion för alla tre grupperna.

Tabell 5. Sociala gruppers andel av den totala försäljningssumman värderad i silver 1274–1540, procent.

Säljare, andel	1274–1349	1350–99	1400–49	1450–99	1500–40
Kyrkan	11	18	4	7	6
Frälse	79	54	60	51	41
Ofrälse	10	28	36	42	53
Summa	100	100	100	100	100

För frälset och för de ofrälse var bilden i stort sett den motsatta. Dessa båda grupper sålde mer än de köpte. För frälset uppgick skillnaden mellan köp och försäljning till ca minus 10 000 mark eller knappt en tiondel av den sammantagna omsättningen på jordmarknaden, för de ofrälse till minus 21 300 mark eller 18 procent av totalen.

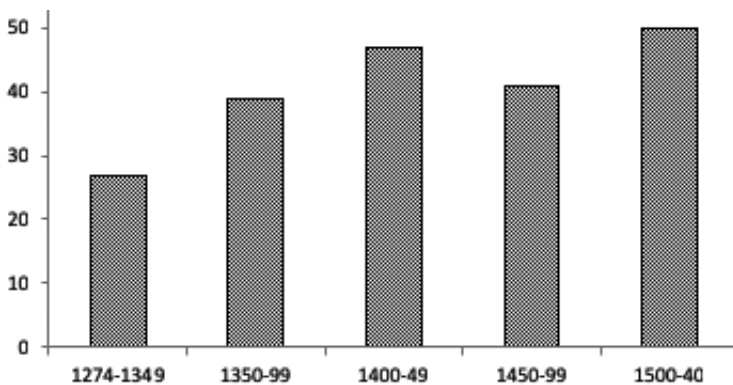
Vem handlade med vem?

Vilka köpte eller sålde av vilka? Mot bakgrund av de kraftigt fallande jordpriserna efter digerdöden och de därpå följande epidemierna kan man vänta sig att jordmarknaden blev tillgänglig för aktörer med en svagare ekonomisk ställning än de som tidigare dominerat. Utsikterna för ofrälse att köpa jord kan därmed ha ökat.

Å andra sidan tycks samhällets toppskikt, exempelvis medlemmar av riksrådet och biskopar, i stor utsträckning ha överlevt pestens härjningar. Dödligheten var troligen högre längre ned på den socioekonomiska skalan.²⁷ De ekonomiska rubbningarna kan därför ha blivit mer omfattande bland de ofrälse och drivit fram en rad försäljningar av jordegendom.

Vi har sett att kyrkan dominerade som köpare under perioden före digerdöden (tabell 3 och 4). En närmare granskning visar att det var vanligt att kyrkan köpte av frälset. Under århundradet efter digerdöden minskade kyrkans roll som köpare. Kyrkan köpte fortfarande gods av frälset, men det blev efterhand vanligare att ofrälse köpte av ofrälse och vice versa. Under 1400-talets senare del förekom många transaktioner mellan ofrälse.

Under alla perioderna var det högst hälften av transaktionerna där köpare och säljare tillhörde samma sociala grupp. Andelen köp som ägde rum inom samma sociala grupp ökade från 27 procent under perioden före digerdöden till som mest 50 procent under 1500-talets fyra första decennier (figur 3).

Figur 3. Andelen transaktioner inom en och samma sociala grupp, procent

Jordräntans fall

Jordräntan kunde bestå av en rad persedlar vid sidan av arbetsränta (dagsverken) och penningar. Bland naturapersedlarna dominerade spannmål, främst korn. Smör, järn och småboskap som får och lamm var inte sällsynta. För denna undersökning har alla persedlar värderats i pengar (mark penningar). Den sammantagna jordräntan är summan av naturapersedlarnas penningvärde, det beräknade värdet av arbetsräntan samt penningräntan.

Tabell 6 redovisar medianer för jordräntan i gram silver per öresland. För samtliga sociala grupper registreras ett kraftigt fall under 1400-talets första hälft. För kyrkan och frälset låg jordräntans nivå under 1300-talets senare hälft endast något under värdena för den föregående perioden 1274–1349, men för de ofrälse var nedgången större.

Räntefallet var alltså en utdragen historia. Under 1400-talets senare hälft och de första decennierna på 1500-talet var förskjutningarna ganska små. För undersökningsperioden som helhet var nedgången omfattande.

Tabell 6. Jordräntan efter social grupp i gram silver per öresland, medianer

Social grupp	1274–1349	1350–99	1400–49	1450–99	1500–40
Kyrkan	38	31	14	11	14
Frälse	38	33	19	20	16
Ofrälse	49	30	19	16	17
Summa	38	31	15	16	15
<i>N</i>	50	113	308	805	814

Tabell 6 belyser jordräntans storlek per öresland, men säger inget om hur stora eller hur värdefulla de enheter var som bytte ägare. Utvecklingen av den totala jordräntan per enhet i gram silver förtjänar därför också att granskas (tabell 7). Detta mått kan ge en bättre bild av hur styrkeförhållandena mellan olika sociala grupper förändrades. Här är förloppet än mer dramatiskt än vad som var fallet för jordräntan per öresland i tabell 6. Före digerdöden fanns de klart största innehaven av jordränta hos frälset. Under 1400-talets första hälft föll frälsets jordränta till endast en fjärdedel av vad det varit före den stora pesten. Nedgången fortsatte under de två sista perioderna.

Det ser med andra ord ut som om frälset var den kategori som på lång sikt gjorde de största förlusterna i jordränta. Under århundradet efter digerdöden var det dock kyrkan som tappade mest. Att förlusterna blev så stora för frälset under undersökningsperioden som helhet sammanhänger med att denna grupp förfogade över stora jordräntor redan före digerdöden.

Före digerdöden var kyrkans jordränta betydligt mindre än frälsets. Under halvseklet efter digerdöden var dock räntefallet för kyrkan mycket

stort. Medan nedgången för frälset fortsatte efter 1450, återtog kyrkan i någon mån vad den hade förlorat. De ofrälse innehav berör under de två första perioderna för få enheter för att beräkningar ska vara meningsfulla. Under de två sista perioderna låg dock jordräntan för denna grupp endast något under det som registreras för frälset. De ofrälse var uppenbarligen den grupp som drabbades minst av jordräntans långsiktiga fall.

Tabell 7. Jordräntan efter social grupp i gram silver, medianer per enhet.

Social grupp	1274–1349	1350–99	1400–49	1450–99	1500–40
Kyrkan	136	227	64	68	90
Frälse	474	237	119	105	86
Ofrälse			92	97	77

Figur 4. Jordränta i gram silver i procent av jordpris i gram silver, medelvärden respektive medianer 1274–1540

Figur 4 visar förhållandet mellan ränta och pris, dvs. räntabiliteten (avkastningen) av jordagodset. En intressant fråga är vad som hände med räntabiliteten efter digerdöden. I tidigare forskning har Göran Dahlbäck beräknat räntabiliteten till i genomsnitt 5 procent för Uppsala domkyrkas köpegoods under århundradet efter 1420.²⁸

I källmaterialet från Uppsala domkyrka är det först från 1472 som såväl jordpris som jordränta anges i ett och samma köpebrev.²⁹ För perioden dessförinnan har Dahlbäck valt att relatera priset till den ränta som är känd från senare källor, till exempel i kronans jordeböcker från 1540-talet. Det innebär att det kan ligga uppemot 150 år mellan prisuppgiften i köpebrevet och jordräntan.

Här har en annan metod valts. Räntabiliteten beräknas för varje period som kvoten mellan medianvärdet av jordräntan och medianvärdet av köpesumman, där båda dessa storheter värderas i gram silver per öresland. Dessa medianvärden redovisas i tabell 1 ovan. Det behöver alltså inte vara samma enheter som uppgifterna om jordpris respektive jordränta hänför sig till. Fördelen med metoden är främst att den kan tillämpas på hela den undersökta perioden. Bruket av medianvärdet gör också att det är typiska värden för ränta och pris som jämförs.

Beräknad på så sätt uppgick jordräntans medianvärde under perioden före 1350 till 7 procent av jordpriset (figur 4). Den låg kvar på samma nivå under seklet efter digerdöden. Under 1400-talet steg räntabiliteten något för att nå upp till ca 15 procent under 1500-talets första decennier. De aritmetiska medelvärdena var något lägre, men tendensen över tid var densamma.

Det är överraskande att räntabiliteten inte föll under århundradet efter

digerdöden. Men de faktorer som påverkade jordräntan negativt pressade också ned priset på jord. När befolkningen minskade blev arbetskraften dyrare och landborna stärkte sin position i förhandlingar om jordräntans storlek. En potentiell jordköpare som kände till dessa förhållanden var knappast beredd att betala lika mycket för jordegendom som tidigare.

Det är väl känt att den normala avkastningen av en stadsfastighet under senmedeltiden var 5 procent, med små variationer. Räntabiliteten på jordegendom tycks alltså ha varit något högre än den på stadsfastigheter.³⁰ Skillnaden kan sammanhånga med att ägaren av stadsfastighet tog en mindre risk än vad jordägaren gjorde. Skördeväxlingarna bör ha gjort ägandet av fast egendom mer riskabelt på landsbygden än i städerna.

Avslutande diskussion

Fyra frågeställningar har stått i fokus för denna undersökning.

Den första är om det går att skapa en välgrundad bild av hur jordpriser och jordräntor utvecklades under perioden 1274–1540. Det visar sig vara möjligt genom att utnyttja ett mer omfattande underlag än vad tidigare studier gjort. Långa serier över jordpriser och jordräntor presenterades i fasta priser och i silvervikt. Därmed kan faserna i förloppet beskrivas noggrannare.

Jordpriset steg kraftigt redan före digerdöden och låg kvar på en mycket hög nivå fram till omkring 1370. Då inleddes en lång period av prisfall som pågick fram till omkring 1420/30. Utvecklingen under resten av 1400-talet var mer oregelbunden, medan 1500-talets fyra första decennier präglades av prisfall. Nedgången är mer markerad när beräkningen görs i silvervikt än i fasta priser. I förhållande till tidigare forskning skiljer sig dessa resultat främst från Erik Lönnroths uppfattning att prisfallet på jord är tydligt först från omkring 1420.³¹ I föreliggande undersökning är det tvärtom så att tiden kring 1420 markerar slutet på en fas av starkt fallande priser på jordegendom.

Jordräntans förändring ansluter i det stora hela rätt väl till jordprisets variationer. Räntan steg dock i förhållande till jordpriset under 1300-talets första decennier. Räntan nådde liksom jordpriset mycket höga nivåer redan före digerdöden. Därefter föll jordräntan kraftigt fram till 1430-talet. Under de sista 100 åren av undersökningsperioden är bilden mer splittrad, men räntan tenderade att stiga något gentemot jordpriset.

Den andra frågan handlar om hur aktiviteten på jordmarknaden fördelades mellan kyrka, frälse och ofrälse. Ett huvudresultat är att kyrkans andel av den totala köpesumman minskade kraftigt under 1300-talets andra hälft. Trots en viss återhämtning under senare delen av 1400-talet står det klart att kyrkan var den grupp bland köparna som på lång sikt gick tillbaka mest. Både frälset och de ofrälse ökade däremot sina andelar av köpesumman.

Frälsets starka framryckning, i andelen av den totala reala köpesumman, ägde huvudsakligen rum under halvseket efter digerdöden. Under samma period ökade frälset också storleken av sina förvärv, detta oavsett om vi räknar i antal öresland, i fasta priser i mark penningar eller i silvervikt. Frälset betalade också något mer per öresland än vad de andra sociala grupperna gjorde.

De ofrälse ökade sin närvaro på jordmarknaden, inte bara som andel av den sammantagna köpesumman utan också i fråga om andelen köpare och – efter 1450 – storleken av förvärven i öresland. Den fasen kan därför inte direkt knytas till de stora pestepidemierna.

Jordhandeln ändrade med tiden karaktär på så sätt att den kom att omfatta större enheter, räknat i öresland. Före 1400 var medianstorleken för jordköpen kring 3 1/2 öresland, vilket sannolikt var mindre än vad som krävdes för att ett hemman skulle kunna försörja en brukare. Under 1400-talets första hälft ökade medianstorleken till 4 öresland och under dess andra hälft översteg den 5 öresland. Denna förskjutning får ses mot bakgrund av att fallande jordpriser gjorde det möjligt för fler att köpa större enheter.

Förändringen passar ihop med den ökade tonvikt som lades vid att bonden skulle vara "fullsutten", dvs. bruka så mycket jord att avkastningen räckte till för bondehushållets försörjning samt till skatt och andra pålagor.³²

Jordinnehavet fick alltså inte vara för litet. Det fick heller inte vara för stort. Kristoffers landslag från 1442 förbjöd bonden att köpa mer skattejord än han var fullsutten på.³³ Dessa bestämmelser ingick i ett regelverk med antikapitalistisk prägel som syftade till att begränsa kapitalets roll i handeln med jord. Det senmedeltida prisfallet på jord kan ha skapat förutsättningar för att tillämpa detta regelverk och därmed bidragit till att motverka en socioekonomisk polarisering bland bönderna.

Bilden av frälsets frammarsch modifieras dock då vi granskar inte bara köp utan även försäljningar. Nettoresultatet av köp och försäljningar var positivt för kyrkans del, men negativt för frälset och de ofrälse. Kyrkan sålde nämligen endast mindre delar av sitt jordinnehav.

Den tredje frågan gäller hur jordräntans realvärde förändrades för olika sociala grupper. Vilken kategori som drabbades mest av fallande jordräntor beror på vilket tidsperspektiv man anlägger. För undersökningsperioden som helhet var det frälset som tappade mest i jordränta. Under århundradet efter digerdöden var det emellertid kyrkan som gjorde de största förlusterna. De ofrälse klarade sig bäst.

Den fjärde frågan rör förhållandet mellan jordränta och jordpris, dvs. räntabiliteten. Hur stabil var avkastningen och vilken inverkan hade digerdöden på den? Resultatet är att jordagodsens räntabilitet höll sig kring ett genomsnitt på 5 procent (och ett medianvärde på 7 procent) under 1300-talet

och under 1400-talets första hälft. Räntabiliteten steg något under 1400-talets andra hälft, men en tydlig uppgång ägde rum först i början av 1500-talet. Att den senmedeltida agrarkrisen inte ledde till försämrad räntabilitet kan tyckas överraskande. Förklaringen är att jordräntan visserligen sjönk, men att jordpriset föll lika mycket eller ännu mer.

Summary

The late medieval agrarian crisis has been discussed in Swedish research for a long time. While there is general agreement that rents declined from the mid-fourteenth century and onwards, there are different opinions with regard to the chronology of this process. There is also disagreement regarding the extent to which the Church was affected by this crisis. In order to achieve a more reliable view of the crisis, we need to gather the available information on land prices and rents in a more systematic way. This article presents a long time series based on about 1,300 purchases of real estate property in the Lake Mälaren provinces and about 2,100 quotations relating to the size and composition of the rent during the period of 1274–1540. In these provinces, farm sizes were often set in a number of öresland. These öresland were not fixed areas but rather a measure of the production capacity of the farm. As a rough average, one öresland corresponded to about three hectares of land, out of which half was sown each year.

Using this information, it is possible to construct a time series of land prices and rents per öresland. The main source used here is SDHK (Svenskt Diplomatariums huvudkartotek), a digital publication providing information on about 44,000 documents up to 1540.

The main results may be summarized as follows.

Land prices rose substantially before the Black Death and remained at a very high level up to about 1370. A long period of falling prices followed until about 1420/30. There was no clear trend during the remainder of the fifteenth century, while the first four decades of the sixteenth century were characterized by a downward pressure on land prices.

The evolution of rent is fairly similar to that of land prices. However, rents rose relative to the land price during the first decades of the fourteenth century and reached a very high level before the Black Death. Subsequently, rents fell until the 1430s.

Which social category was the most adversely affected by the declining rent? The answer depends on the time perspective. For the period as a whole, 1274–1540, the nobility suffered the greatest loss. During the century following the Black Death, however, the Church lost more than the nobility and the commoners, while the latter fared best.

The Church retrogressed as a buyer of land in the second half of the fourteenth century. Despite increased activity during the latter part of the fifteenth century, it is clear that the Church was less successful as a buyer in the long run, compared to noblemen and commoners.

The nobility advanced substantially as a buyer of land, particularly during the half-century following the Black Death. During the same period, the nobility also increased the size of their purchases, while they also paid a higher price per öresland compared to the other categories.

However, the view of the nobility advancing strongly is modified when we not only study purchases but also sales. The net result of purchases and sales was positive for the Church, but negative for nobility and commoners. The Church sold only relatively small parts of their land.

Commoners gradually became more active in the land market. In the long run, trade in land was to comprise larger units than previously. Before 1400, the median size of purchases was around 3 1/2 öresland, which was probably less than what was needed for subsistence. During the first half of the fifteenth century, the median size grew to four öresland, and in the second half of the century it exceeded five öresland. This trend is to be seen against the backdrop of falling land prices, enabling greater numbers of people to buy sufficiently large farms. It corresponds with the increased emphasis during the late medieval period on promoting the view that peasants should cultivate as much land as was sufficient for the provision of the household, taxes and other dues.

Nor should the amount of land cultivated be too large. The law of 1442 outlawed a peasant to buy more freehold land than he needed for being adequately provisioned (*fullsutten*). This law was part of a broader set of anti-capitalist regulations aiming to limit the role of capital in the farmland trade. The late medieval land price decline may have produced favorable conditions for applying these regulations, thereby contributing to counteracting a deeper socioeconomic polarization among peasants.

Finally, some calculations of profitability (the ratio of rent to price) have been carried out. They suggest that the average of this ratio was around five percent (a median of seven percent) during the fourteenth century as well as during the first half of the fifteenth century.

Profitability rose somewhat during the second half of the fifteenth century, but a clear upward trend cannot be seen until the early sixteenth century. It may be surprising that profitability was stable for a long time after the Black Death, but we should keep in mind that land prices fell as much or even more than rents.

Keywords: crisis, medieval, rent, land market, Sweden, nobility, commoners, church

Notes

- 1 Forskningen för denna uppsats har finansierats av Handelsbankens forskningsstiftelser, projektet "Välfärdens förhistoria. Levnadsstandard, kris och skattetryck 1300–1600" (projektnr P12-0176), Vetenskapsrådet (projektet "Real Property and Movable Goods in Late Medieval Sweden", dnr 421-2013-1075) samt av Stockholms universitet.
- 2 Erik Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*, Göteborg 1940, s. 87, 104–107, 152, 198.
- 3 Folke Dovring, *Attungen och marklandet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige*, Lund 1947, s. 62, 200–208.
- 4 Gunnar Olsson, *Stat och kyrka vid medeltidens slut*, Göteborg 1947, s. 76, 86–89.
- 5 Lars-Arne Norborg, *Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*, Lund 1958, s. 264–267, 300; Jörgen Weibull, "Ödegårdar och avradsänkning i senmedeltidens Sverige. Studier i Vadstena klostrets jordeböcker", *Scandia* 25:1 (1959), s. 103.
- 6 Johan Söderberg, "Resistance to commodification. Farmland prices and rents in Sweden, 1274–1649", *Scandinavian Economic History Review* 61:1 (2013), s. 82–99.
- 7 Jordförvärv genom donationer och testamentariska legat utan prislapp ingår således inte i underlaget.
- 8 Clas Tollin, "Från avkastning till areal. Olika sätt att värdera jord. Exemplet östra Mellansverige", i *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*, Alf Ericsson (red.), Stockholm 2008, s. 146–147. Se även Dovring 1947, s. 66.
- 9 SDHK = Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev, www.nad.riksarkivet.se/sdhk; *Svenska riks-arkivets pergamentsbrev. Från och med år 1351*. Vol. 1, 1351–1382; Vol. 2, 1383–1400, Stockholm 1866–1868; Svenskt Diplomatarium = Diplomatarium Suecanum, Vol. 1–11 (till 1380) och Svenskt Diplomatarium, Vol. 1–4 (perioden 1401–1420), Stockholm 1829–2017.
- 10 Rodney Edvinsson & Johan Söderberg, "The evolution of Swedish consumer prices 1290–2008", i *Exchange Rates, Prices, and Wages, 1277–2008*, R. Edvinsson, T. Jacobsson & D. Waldenström (red.), Stockholm 2010, s. 443–444.
- 11 Dovring 1947, s. 206.
- 12 En serie över markens silverinnehåll 1277–1541 redovisas i Rodney Edvinsson, Bo Franzén & Johan Söderberg, "Swedish payment systems 995–1534", *Exchange Rates, Prices, and Wages, 1277–2008*, R. Edvinsson, T. Jacobsson & D. Waldenström (red.), Stockholm 2010, s. 106–113.
- 13 SDHK 26387.
- 14 Göran Dahlbäck, *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527*, Stockholm 1977, s. 327.
- 15 *Bidrag till Skandiaviens historia ur utländska arkiver* 2, utg. C.G.Styffe, Stockholm 1864, s. 76–101.
- 16 Fritz, Birgitta, "De svenska medeltidsbrevens trading till 1800-talets början. En arkivhistorisk översikt", *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för åren 1976–1977* (1980), reviderad och försedd med uppgifter om senare litteratur (2009).
- 17 Att jordpriset räknat i silver inte föll förrän från omkring 1370 har tidigare framhållits av Bo Franzén, *Folkungatidens monetära system. Penningen mellan pest och patriarkat 1254–1370*, Stockholm 2006, s. 166. Han redovisar även i en tabellbilaga samtliga dokumenterade köp av marklandssatt jord fram till 1370.
- 18 Christopher Dyer, *Lords and Peasants in a Changing Society: The Estates of the Bishopric of Worcester, 680–1540*, Cambridge 1980, s. 100–101; Georges Duby, *Rural Economy and*

- Country Life in the Medieval West*, Columbia 1968, s. 238; Guy Bois, *The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy c. 1300–1550*, Cambridge 1984, s. 218–219.
- 19 Erik Arnell, *Bidrag till biskop Hans Brasks lefnadsteckning*, Stockholm 1904, bilaga, s. 17; Norborg 1958, s. 214.
 - 20 På basis av de data Dahlbäck lägger fram reducerades jordräntan per markland, värderad i spannmål, med 44 procent mellan 1344 och 1527. För att värdera penningräntan i spannmål antar han att priset var 1 öre per spann år 1527. Detta pris är orealistiskt lågt. Den lägsta noteringen vid Uppsala domkyrka det året var 4 öre spannen (Olsson 1947, s. 87; se även Ingrid Hammarström, "The 'price revolution' of the sixteenth century: Some Swedish evidence", *Scandinavian Economic History Review* 5:2 (1957), s. 143 om stegringen i priset på spannmål mellan 1400-talets senare del och 1520-talet). En reviderad kalkyl får även till följd att ett tydligt fall i jordräntan registreras för perioden 1497–1527. Jfr Dahlbäck 1977, s. 193–194.
 - 21 Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*, Princeton 2007.
 - 22 Bois 1984, s. 218–219.
 - 23 Jørn Sandnes, "Priser og produktion", i *Ødegardstid i Norge: Det nordiske ødegardsprosjekts norske undersøkelser*, J. Sandnes & H. Salvesen (red.), Oslo 1978, s. 142–153; Kåre Lunden, "The Epoch of the Plagues ca. 1350–1520", i: *Norwegian Agricultural History*, R. Almås et al. (red.), Trondheim 2004, s. 150, 217.
 - 24 Alf Ericsson, *Terra mediaevalis. Jordvärderingssystem i medeltidens Sverige*, Uppsala 2012, s. 206. Nedgången kan beräknas till 40 procent räknat på löpande priser i mark penningar och 50 procent räknat på fasta priser.
 - 25 Inger Larsson, *Svenska medeltidsbrev. Framväxten av ett offentligt skriftspråk*, Stockholm 2003, s. 212–222.
 - 26 Dahlbäck 1977, s. 284, 298, 312.
 - 27 Janken Myrdal, *Digerdöden, pestvägor och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*, Stockholm 2003, s. 95–97, 244.
 - 28 Göran Dahlbäck, "Jord som kapitalplacering", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1981:2, s. 71. Medianvärdet var likaså 5 procent.
 - 29 Dahlbäck 1981, s. 70.
 - 30 Den bedömningen gör även Dahlbäck 1981, s. 72.
 - 31 Lönnroth 1940, s. 198.
 - 32 Från 1490-talets Uppland finns en rad rättsfall där bönder som ägde omkring 5 öresland betraktades som fullsuttna, medan de som ägde mindre uppmuntrades att köpa mer jord. *Upplands lagmansdombok 1490–1494*, utg. K.H. Karlsson, Stockholm 1907.
 - 33 *Konung Christoffers landslag*, utg. C.J. Schlyter, Lund 1869, Konungsbalken 30.